

مطالعات صفوی در تاریخ نگاری

دکتر حائری

رساله دکتری ایشان بود و سپس توسط خود نویسنده به فارسی برگردانده شد، هنوز از متون معتبر بررسی آراء و دیدگاه‌های برجسته‌ترین عالم نظرپرداز شیعه درباره جنبه‌های نظری مشروطیت و موضوع توضیح و بررسی آن با دیدگاه‌های اسلامی و شیعی است. اهمیت این کتاب تنها از دید آراء و دیدگاه‌های عالم برجسته، مرحوم نائینی درباره مشروطیت نیست بلکه دکتر حائری در بررسی خویش در واقع روش علمی اصولی فکر شیعی را که نائینی به عنوان یک اصولی برجسته در کتاب معروفشان التنبیه الامه و التنبیه الملله در پیش گرفته بود، به عنوان یک الگوی معرفت‌شناسی مطرح کرده است. توجه پژوهشی دکتر حائری به چنین موضوعی ایشان را به شناخت زمینه‌های پیشین موضوع پیدایی این گرایش فقهی سوق داد. از سوی دیگر چون انقلاب مشروطیت ایران نماد حضور همه‌جانبه حوزه علمی شیعی در گروه‌های هوادار و مخالف مشروطیت به شمار می‌رود، ریشه‌یابی چگونگی ورود این حوزه علمی به صحنه تکاپوهای سیاسی و اجتماعی آشکار سده سیزدهم هجری قمری به بعد، زمینه دیگری برای توجه پژوهشی دکتر حائری به تحولات ساختار حوزه علمی شیعی به ویژه از سده‌های دهم هجری قمری به بعد شد و بنابراین، بخشی از مطالعات و بررسی‌های پژوهشی ایشان به موضوع بسیار پراهمیت تحولات این ساختار در روزگار صفویان و پس از آنان تا روی کار آمدن قاجاران اختصاص یافت. در همین زمینه پژوهشی بود که آثار پژوهشی صفویه‌شناسی دکتر حائری نشر یافت.

جنبه مهمتر پژوهشی دکتر حائری از دید مطالعات صفوی، با برجسته‌ترین و مهمترین اثر پژوهشی ایشان به نام نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دورویه تمدن بورژوازی غرب پیوند می‌یابد. تازگی موضوع، روش دقیق علمی و استفاده از منابع بی‌شمار که بسیاری از آنها برای نخستین بار در یک برنامه پژوهشی گسترده مورد استفاده قرار گرفتند، و از همه مهمتر محتوای کتاب که در واقع نوعی بررسی درباره موضوع مهم و مساله حساس «شرق و غرب» یا «اسلام و ایران و غرب» مخصوصا در دو سده اخیر است و راهگشایی‌های پژوهشی و دستاوردهای پژوهشی آن، سبب شهرت این کتاب گردید تا جایی که از سویی به عنوان کتاب سال جمهوری اسلامی ایران برگزیده گردید و از سوی دیگر از هنگام چاپ در سال ۱۳۶۷ تا کنون، سه بار تجدید چاپ شد. رویدادی که در شرایط نشر کنونی معمولا درباره کتاب‌های سطح بالای پژوهشی در حوزه تاریخ‌نگاری کمتر اتفاق می‌افتد.

نخستین رویارویی‌های ایران در واقع کتابی است در تاریخ تحولات فرهنگی ایران از روزگار صفویان تا دوران فرمانروایی فتحعلی شاه قاجار. برنامه دکتر حائری برای این موضوع، یک برنامه پژوهشی گسترده بود و ایشان قصد داشتند با الگوی پژوهشی «تمدن غرب: دانش و کارشناسی و استعمار» این موضوع را نه تنها در حوزه ایران، بلکه در جهان اسلام و مخصوصا ناحیه به اصطلاح خاورمیانه و خاور دور بررسی کند. بخشی از این برنامه پژوهشی به صورت کتاب کنونی و درباره عثمانی و ماوراءالنهر و افغانستان به صورت مقالاتی در نشریات پژوهشی و سرانجام در کتاب ایران و جهان اسلام یک جا تشریفات، اما درگذشت ناپهنگام ایشان مانع از ادامه این کار بزرگ پژوهشی گردید. در کتاب نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران، دکتر حائری زمینه تاریخی بررسی دوران قاجار را از عصر صفویان آغاز کرده است.

دلبستگی تاریخ‌نگاری پژوهش‌های صفویه‌شناسی دکتر حائری، که با کتاب تشیع و مشروطیت جنبه جدی و پژوهشی به خویش گرفت، بیشتر پرداختن به ساختار دین در ایران عصر صفوی و تحولات آن بوده است. در فصل دوم کتاب تشیع و مشروطیت با عنوان «موضع رهبران روحانی شیعه در برابر دستگاه سیاست» دکتر حائری «تئوری کلی رهبران شیعه راجع به حکومت و ویژگی‌هایی از خود دستگاه روحانیت» را برای فهم بهتر حضور چشمگیر علماء در تحولات منجر به انقلاب مشروطیت ضروری

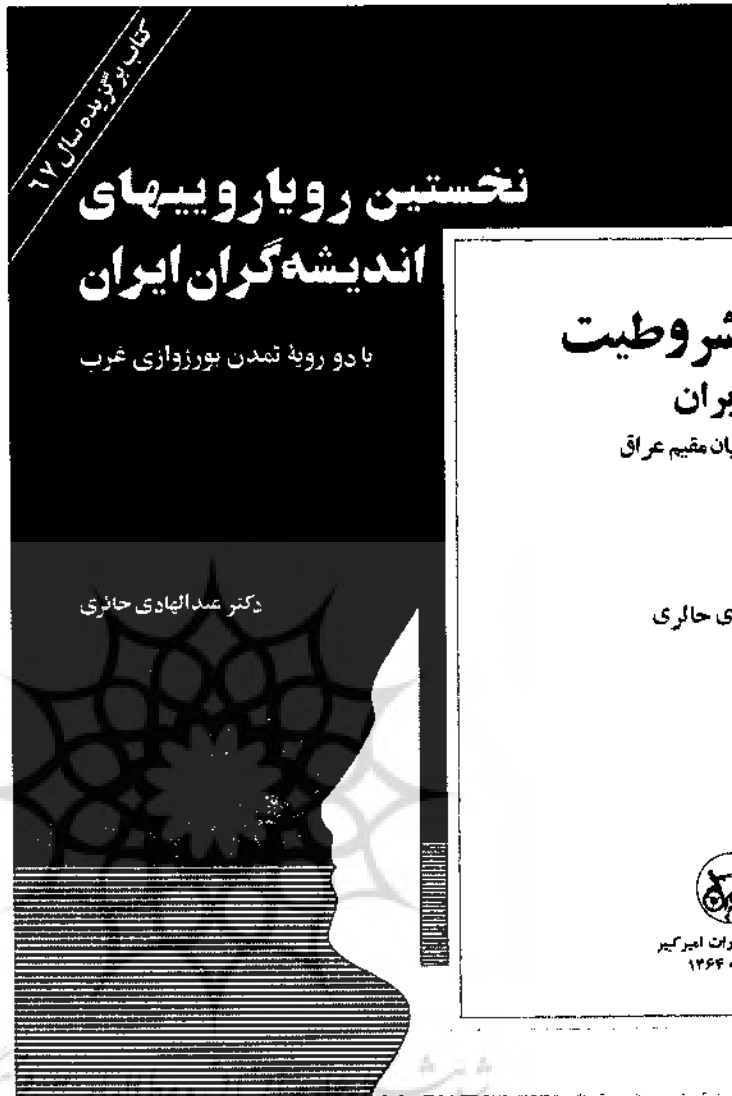
تاریخ‌نگاری معاصر ایران گرچه رفته رفته باشیوه‌های نوین معرفت‌شناسی و استفاده از روش‌های تازه بررسی ساختار اجتماعی و سیاسی و فرهنگی ایران آشنا می‌شود و از آنها سود می‌برد، اما هنوز در این زمینه‌خوران گذار از شیوه‌های باستانی نگاه به تاریخ به دوران جدید را از سر می‌گذرانند. در این دوران گذار با تلاش‌ها و تکاپوهای مورخان که از یک سو با میراث تاریخ‌نگاری نیاکان آشنا هستند و از سوی دیگر آفت‌های جدید در تاریخ‌نگاری را تجربه کرده و یا می‌کنند، شیوه‌های تازه تاریخ‌نگاری و بررسی‌های جدید درباره تاریخ ایران مطرح شده است. یک زمینه بسیار غنی تاریخ‌نگاری جدید، تاریخ‌نگاری فرهنگی است. نوع تاریخ‌نگاری که به جنبه‌های فکری و اندیشه‌ای ساختار اجتماعی ایران در گذشته توجه می‌کند و با تجزیه و تحلیل این بخش از حیات جامعه ایرانی، تحولات آن را بررسی می‌کند. در تاریخ‌نگاری معاصر ایرانی، شمار مورخان که دلبسته چنین پژوهش‌هایی باشند، فراوان نیستند. راهگشایان و بنیان‌گذاران این شیوه نگاه به تاریخ، هنوز خودمهمترین مورخان این زمینه پژوهشی به شمار می‌روند که در این گروه و به ویژه در بررسی‌های تاریخ‌نگاری فرهنگی مربوط به تاریخ معاصر ایران زنده نام دکتر عبدالهادی حائری سهمی ویژه داشته است.

معمولا پژوهشگران تاریخ و دلبستگان به مباحث تاریخی نام دکتر حائری را در پیوند با بررسی‌های مربوط به تاریخ معاصر ایران، به ویژه تاریخ انقلاب مشروطیت ایران مطرح می‌کنند. این نکته از سویی درست است، کتاب تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق که در واقع

● دکتر منصور صفت گل

یک زمینه بسیار غنی
تاریخ‌نگاری جدید، تاریخ‌نگاری
فرهنگی است،
نوعی تاریخ‌نگاری که به جنبه‌های
فکری و اندیشه‌ای ساختار اجتماعی
ایران
در گذشته توجه می‌کند.

نخستین رویارویی‌های
اندیشه‌گران ایران با
دورویه تمدن بورژوازی غرب،
در واقع کتابی است در تاریخ
تحولات فرهنگی
ایران از روزگار صفویان تا دوران
فرمانروایی
فتحعلی شاه قاجار.

تشیع و مشروطیت در ایران

و نقش ایرانیان مقیم عراق

عبدالهادی حائری

دوب انتشارات امیرکبیر
تهران، ۱۳۶۴

دکتر عبدالهادی حائری

مطالعات صفوی در
تاریخ‌نگاری دکتر حائری

اشاره به دشواری‌های آزاداندیشی در سرزمین‌های اسلامی، به‌طور مشخص، به «صفویان و اروپا»، «دریوزگی ایران در برابر دانش نظامی غرب»، «گرایش به زیورها و هنرهای زیوری غرب»، «چاپ، قطب نما، دوربین نجومی و سمک»، «طرح نوین آبرسانی در اصفهان بولی ادامه ناکامی»، «رویگردانی ایرانیان از آموختن زبان‌های اروپایی»، «سفرهای ناسودمند ایرانیان به خارج»، «دون ژوان ایرانی و دانش و کارشناسی غرب»، «محمدربیع در سیام و شیفتگی او به اروپاییان»، «برداشت‌های ناآگاهانه محمدربیع از برنامه‌های استعماری»، «فالکن کارگردان استعمار فرانسه در سیام»، «ناآگاهی محمدربیع از سرشت تکاپوهای استعماری»، «بی‌اعتنایی محمدرضا بیگ به پیشرفت‌های نوین»، «رهبران مذهبی و دورویه تمدن غرب» در عصر صفوی پرداخته‌اند.^۵

دکتر حائری در این فصل موضوع پیوند میان ایران عصر صفوی و اروپا را از منظر مسئله عثمانیان بررسی می‌کند و آن را زمینه برقراری این پیوند می‌داند. از دید دکتر حائری اروپائیان که در پی این مسئله و همچنین به دنبال گسترش سوداگری، به شرق و به ایران عصر صفوی آمدند، برای خود و کشورشان سودهایی فراوان آندوختند. آنان افزون بر خرید و فروش‌های سودآور، آگاهی‌هایی بی‌ارمون راه‌ها، کوه‌ها، رودخانه‌ها، شهرها و وروستاها، خلق و خوی مردم، ویژگی‌های مربوط به پیوندهای سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه ایران، اوضاع دربار و اوضاع اقتصادی کشور به دست آورده در اختیار سوداگران و سودگرایان کشورهای خویش گذاشتند.

دانستند. به همین دلیل ضمن اشارات گذرا به آغاز تاریخ تشیع و تحولات آن در ایران به طور مشخص به عصر صفویه پرداخته‌اند. از دید دکتر حائری توجه به نفوذ سیاسی علماء در عصر صفوی بسیار پراهمیت تلقی شده است و روش علماء در برخورد با دولت صفوی را به عنوان یک‌الگوی عمومی برخورد نهاد دینی با حکومت مطرح کرده‌اند.^۲ در همین فصل و ضمن بررسی گرایش‌های فکری، موضوع احیاء گرایش فقهی اخباری از سوی ملا محمد امین استرآبادی و تأثیر آن در جریان عمومی فکر دینی پس از آن مطرح و بررسی شده است. این موضوع به همراه گرایش فلسفی عصر صفوی^۳ موضوع یک بررسی گذرا در این کتاب درباره تحولات فکر دینی عصر صفوی گشته است. دکتر حائری هر دوی این گرایش را در تحولات بعدی و به ویژه پس از برافتادن صفویان مؤثر می‌داند و آن را زمینه‌های اساسی در این باره ارزیابی کرده‌اند.

مهم‌ترین و چشمگیرترین بخش پژوهش‌های صفویه‌شناسی دکتر حائری در کتاب نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دورویه تمدن بورژوازی غرب چهره نموده است. در این کتاب طبق‌الگوی پژوهشی مورد استفاده در آن، ایران عصر صفوی به شیوه‌ای منظم‌تر و از دیدگاه مرتبط با موضوع بررسی به ویژه از منظر تاریخ‌نگاری فرهنگی گسترده‌تر مورد بررسی قرار گرفته است.

در بخش دوم این کتاب، (فصل چهارم) با عنوان: «نگاهی به شیوه رویارویی ایرانیان با تمدن غرب تا پایان روزگار صفویان» دکتر حائری ضمن

بسیاری از آنان به کارهایی دیگر مانند مساجد و نقشه برداری نیز دست زدند. نیک آشکار است که همه اینها به نیروهای استعماری غرب آگاهی و شناخت می داد و راه گشای اجرای نقشه های استعماری آینده به شمار می آمد.^۱ اما دکتر حائری می گوید که ایرانیان در برخورد با این تکاپوی غربیان، نتوانستند به گونه ای در خور سود برند و دانش و کارشناسی آنان را تا آنجا که با فرهنگ اسلامی ایران هماهنگی داشت، بیاموزند. جامعه ایران همپای دیگر بخش های جهان اسلام سده هایی دراز بود که از کاروان دانش واپس مانده بود و از آنجا با فرهنگ اروپایی و پیروان مسیح پیوند داشت.

استعماری غرب کاملاً مشخص نبود، واقف بوده است. ایشان می نویسند که در سده هفدهم و آغاز سده هجدهم میلادی که پارهای از رهبران مذهبی مانند عبدالحی رضوی نسبت به برنامه های تبلیغی و حضور اروپاییان در جامعه اسلامی واکنش نشان می دادند هنوز برنامه های استعماری صورتی منظم نداشت بنابراین واکنش های اندیشه گران ایران نسبت به آنها را باید در چارچوب شرایط همان زمان ارزیابی کرد. همین نکته نشان می دهد که الگوی پژوهشی دو رویه تمدن بورژوازی غرب را باید در یک بستر رو به تحول از نظر موضوع در ادوار مختلف تاریخی از صفویه به بعد در نظر گرفت.

دومین بخش مهم کتاب نخستین رویارویی های اندیشه گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب در حوزه مطالعات صفوی از سوی دکتر حائری، فصل یازدهم این کتاب است که با عنوان «همگامی و همنوایی تنگاتنگ مسیحی گری با برنامه های استعماری غرب و نخستین واکنش های ضد استعماری اندیشه گران ایران» مطرح شده است.

در این فصل موضوع پیوند استعمار اروپایی با هیئت های تبلیغی مسیحی در ایران عصر صفوی مورد بررسی قرار گرفته است که طی آن استعمارگری پرتغال، هلند، فرانسه و روسیه و انگلستان و واکنش های رهبران مذهبی نسبت به تکاپوهای آنها بررسی شده است. از مهمترین منتقدان برنامه تبلیغی گری مسیحیان، دکتر حائری تأکیدی ویژه بر آثار سید احمد علوی عاملی در برخورد با استعمار پرتغال، علمای اصفهان در برخورد با استعمار فرانسه، ظهیرالدین تفرشی در رویارویی با گرانیل افرنجی، و سرانجام فعالیت های علیقلی جدیدالاسلام یا پدر آنتونیو دژزو، کشیش پرتغالی که مسلمان شد و پس از آن آثاری مهم در رد بر مسیحیت نوشت، داشته است و آثار آنان و دیدگاه های شان را نسبت به فعالیت های مذهبی مبلغان مسیحی مورد بررسی قرار داده است. این فصل یکی از پرکشش ترین فصول این کتاب در پیوند با تاریخ نگاری فرهنگی ایران در عصر صفوی است.

دلیستگی پژوهشی صفویه شناسی دکتر حائری عمدتاً در چارچوب بررسی آثار فکری این دوران در پیوند با موضوع فعالیت اروپاییان در ایران است. اما جز آن دکتر حائری با نوشتن مقالات مستقل تحقیقی درباره بعضی از علمای برجسته عصر صفوی مانند علامه محمد باقر مجلسی، محمد تقی مجلسی و میرلوحی و نشر آنها در دایره المعارف اسلام چاپ هلند به زبان انگلیسی، راهگشای ورود شرح حال علمای شیعه به این دایره المعارف گردید. بررسی این آثار نشان از ژرفنگری پژوهشی آن زنده یاد دارد و از سوی دیگر می تواند راهگشای الگویی پژوهشی برای دبستانگان به پژوهش های تاریخی در ایران باشد.

پی نوشت ها:

- ۱- حائری، عبدالهادی: تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، چاپ دوم، (چاپ اول ۱۳۶۰) امیرکبیر، تهران ۱۳۶۴. این کتاب نخستین بار در سال ۱۹۷۷ میلادی / ۱۳۵۶ خورشیدی در شهر لیدن هلند از سوی شرکت انتشاراتی بریل (E.J.Brill) به زبان انگلیسی نشر گردید.
- ۲- حائری، عبدالهادی: نخستین رویارویی های اندیشه گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب، چاپ یکم، امیرکبیر، تهران ۱۳۴۷، [چاپ سوم ۱۳۷۸].
- ۳- حائری: تشیع و مشروطیت در ایران... پیشین، ص ۸۱-۸۰.
- ۴- همان کتاب، ص ۸۸-۸۶.
- ۵- حائری: نخستین رویارویی های اندیشه گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب، پیشین، ص ۱۹۱-۱۲۹.
- ۶- همان کتاب، ص ۱۴۴.
- ۷- همان کتاب، همانجا.
- ۸- همان کتاب، ص ۱۴۵.

تشیع و مشروطیت در ایران

و نقش ایرانیان مقیم عراق

عبدالهادی حائری

مؤسسه انتشارات امیرکبیر
تهران، ۱۳۶۴

دوری می جست. در نتیجه ایرانیان مسلمان نزاریانی از غرب آموختند و نه از جنبش های فراگیر و گسترده اروپا که نام رنسانس و رفرماسیون گرفته و برتری اروپاییان را بر سراسر جهان و جهانیان در زمینه های علمی، اقتصادی، سیاسی، نظامی و اجتماعی بی ریخته آگاه شدند» از دید دکتر حائری صفویان نیز با آنکه دولتی نیرومند تشکیل دادند، «گرایش کنجکاوانه و چشمگیری برای آموختن دانش و کارشناسی غرب از خویش نشان ندادند.» آنچه بیش از همه مایه پیوند بود، مسائل جنگی و رابطه با عثمانیان بود.^۲ آنچه بر این دیدگاه می توان افزود این است که به نظر نمی آید در آغاز شکل گیری دولت صفوی، پدیده های به نام تمدن غرب همانند آنچه سده هجدهم میلادی به بعد ظهور کرد، هنوز آواز های جهانی پیدا کرده است. بنابراین، این دیدگاه دکتر حائری که صفویان به دلیل مسئله حضور پرتغال و عثمانیان در همسایگی خویش به غرب روی آوردند و این از موضع ناتوانی آنان بود، جای تامل دارد. دکتر حائری می گوید که: «صفویان چنین سیاستی را از آن روی دنبال می کردند که به کمک غرب نیاز داشتند و این نیازمندی را به شیوه ای روشن احساس می کردند. و چون اروپا در موضع پیشرفت و قدرت بود و از دانش و کارشناسی به بهترین شیوه موجود آن روزگار بهره می برد، خود بخود ایران روزگار صفویان از موضع ناتوانی و در حقیقت در یوزگی با غرب رویارو گردید.»^۳

اما خود دکتر حائری به این مسئله که در روزگار صفویان برنامه های

به نظر نمی آید در آغاز شکل گیری دولت صفوی، پدیده های به نام تمدن غرب همانند آنچه در سده هجدهم میلادی به بعد ظهور کرد، هنوز آواز های جهانی پیدا کرده بوده است.